त्रि.वि. द्वारा स्वीकृत पाठ्यक्रममा आधारित स्नातक प्रथम वर्ष ऐ.
नेपाली ४१६नेपाली कथा र उपन्यास

नेपाली कथा र उपन्यास

लेखक

देवेन्द्रबहादुर बानिया

मेरो भनाइ

यो E book त्रिभुवन विश्वविद्यालयको चार वर्षे वि .एड. प्रथम वर्षको मूल ऐच्छिक र अतिरिक्त ऐच्छिक विषय लिएर अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरुका लागि **नेपाली कथा र उपन्यास (४१६)** पाठ्यक्रममा आधारित रही तयार पारिएको छ।वर्तमान सन्दर्भमा अधिकांश विद्यार्थीहरु विभिन्न कारणले चाहेर पनि क्याम्पसका भौतिक कक्षामा उपस्थित हुन नसकेका कारणले उनीहरुको शैक्षिक गुणस्तर दिन प्रतिदिन खस्कँदै गइरहेको छ । यसर्थ यो E book विद्यार्थीहरुको फुर्सदको समयमा उनीहरुको रुचि अनुसार उनीहरु रहेकै स्थानमा प्रविधिको प्रयोग गरी अध्ययन गर्न सकून् र खस्कँदो शैक्षिक अवस्थामा सुधार ल्याउन् भन्ने मूल उद्देश्यका साथ तयार पारिएको छ । यस E book को अधिकतम उपयोग गरी विद्यार्थीहरुले स्तरअनुरुप ज्ञान हसिल गरी आफ्नो सिकाइलाई दिगो बनाउनुका साथै परीक्षामा उच्चतम अङ्क प्राप्त गर्न यो पुस्तक महत्वपूर्ण अध्ययन सामग्री बन्नेछ भने अर्कोतर्फ साहित्यका अध्ययता र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा संलग्न हुने शिक्षकहरुका लागि पनि उत्तिकै सहयोगी सिद्ध हुनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु।

प्रस्तुत E book तयार पार्नको लागि सल्लाह, सुझाव र प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने क्याम्पस व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, क्याम्पस प्रमुख र यस पुस्तकको डिजाइन लगायत अन्य प्राविधिक कुराहरुमा सहयोग गर्नुहुने यस क्याम्पसका UGC GRANTS अन्तर्गतका फोकल पर्सन युवराज दाहाल र ICT विभाग प्रमुख टीका थेवे प्रति विशेष आभार प्रकट गर्दछु । यस क्याम्पसमा अध्यापनरत सम्पूर्ण प्रध्यापक, उपप्राध्यापक ,सहायक प्रध्यापक,प्रशिक्षक , कर्मचारी र विद्यार्थीहरुलाई हृदयतःधन्यवाद प्रकट गर्दछु । आगामी दिनहरुमा सबै पक्षबाट सकारात्मक एवम् रचनात्मक सुझावको अपेक्षा गर्दै यो E book को अध्ययन गरी मूल्याङ्न गर्ने जिम्वेवारी यहाँहरुलाई सुम्पन पाउँदा अत्यन्त खुसी महसुस गरेको छु।

भूमिका

साहित्य सृजनाको महत्वपूर्ण विधाहरूमध्ये उपन्यास एक विशिष्ट स्थान ओगट्ने विधा हो। मानव समाजका विविध पक्षलाई जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गर्ने उपन्यास साहित्यले पाठकलाई संवेदनशील बनाउन, समाजप्रति सजग गराउन तथा कल्पनाशीलता बढाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।उपन्यास भनेको एक विस्तारित कथा हो, जसमा चरित्रहरूको विकास, घटनाक्रमको गहिराइ तथा वातावरणको चित्रणलाई विशेष ध्यान दिइन्छ। यसमा समाजका विविध पक्ष, संस्कार, संस्कृतिका साथै व्यक्तिका मनोवैज्ञानिक तथा दार्शनिक पक्षहरूको पनि विश्लेषण गरिन्छ। उपन्यास साहित्यले यथार्थवाद, रोमान्टिकता, आदर्शवाद, रहस्यवाद लगायतका विभिन्न शैलीहरू समेट्न सक्ने विशेषता राख्दछ।

यस E - book मा उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमद्वारा लिखित उपन्यास ‘उपसंहार अर्थात चौथोअन्त्य’उपन्यासको संरचना कथानक पात्रचरित्र परिवेश सारवस्तु दृष्टिबिन्दु भाषाशैलीआदिका आधरमा विश्लेषण गरिएको छ। यस पुस्तकले प्रयोगधर्मी उपन्यास लेखनमा रुचि राख्ने साहित्यप्रेमी, विद्यार्थी, लेखक तथा अनुसन्धानकर्ताहरूलाई मार्गदर्शन प्रदान गर्ने विश्वास लिइएको छ।

Table of Contents

.... १

संरचना....... १

कथानक:....... १

उपन्यासको अन्त्य र पाठकको भूमिका....... २

परिवेश: पञ्चायतदेखि प्रजातन्त्रसम्म....... ४

सारवस्तु र वैचारिक पक्ष....... ५

भाषाशैली....... ५

प्रतीक र बिम्ब ६

गति र लय....... ६

सन्दर्भ सामग्री....... ८

निष्कर्ष....... ९

अर्थात् चौथो अन्त्य उपसंहार: प्रयोगात्मक उपन्यासको विश्लेषण

संरचना

ध्रुवचन्द्र गौतमद्वारा लिखित 'उपसंहार अर्थात् चौथो अन्त्य' एउटा महत्त्वपूर्ण प्रयोगात्मक उपन्यास हो। यस उपन्यासले पाठकलाई कथाको अन्त्य स्वयं रोज्न सक्ने अनुपम अवसर दिन्छ। वि.सं. २०४८ मा प्रकाशित यस कृतिमा ५२ वटा परिच्छेदहरू छन्, जसमध्ये सुरुका ४८ परिच्छेदहरूलाई क्रमबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। त्यसपछि अन्त्यका चार परिच्छेदहरूलाई 'अन्त्य नम्बर १', 'अन्त्य नं २', 'अन्त्य नम्बर ३' र 'उपसंहार अर्थात् चौथो अन्त्य' भनेर छुट्ट्याइएको छ। यसरी उपन्यासको अन्तिम निर्णय गर्ने जिम्मेवारी लेखकले पाठकलाई नै सुम्पिएका छन्। आत्मकथात्मक शैलीमा लेखिएको यो उपन्यास आदि, मध्य र अन्त्यको उत्कृष्ट संयोजन हो, जसले कथालाई जीवन्त र पठनीय बनाएको छ।

कथानक: दुई विपरीत पात्रहरूको कथा

यो उपन्यास लक्ष्मी र रवि नामक दुई बालसखाको कथा हो, जसको जीवनशैली र नैतिकतामा आकाश-जमिनको फरक छ।

लक्ष्मी, एक स्वार्थी र अवसरवादी पात्र हो। ऊ अरूका लेख र कविताहरू चोरेर वाहवाही कमाउँछ। पछि दिप्तिमान पत्रिकामा काम गर्न थालेपछि पनि उसको प्रवृत्ति बदलिँदैन। आर्थिक संकट पर्दा घरबेटी र होटलवालालाई पैसा नतिरी भाग्नेदेखि लिएर विभिन्न केटीहरूसँग यौन सम्बन्ध राख्नेसम्मका काम गर्छ। पत्रकारितालाई उसले पैसा कमाउने माध्यम बनाउँछ , राम्रो खबर छापिदिने लोभमा पैसा लिने र नपाएमा नभएका कुराहरू पनि छापिदिने गर्छ। राजाको चाकरी गर्न रक्सी खानदेखि थुकेको थुक चाट्न पनि पछि पर्दैन। यही चाकरीकै कारण उसले राजाबाट पैसा र जागिर दुवै पाउँछ। राजनीतिक परिवर्तनपछि पनि ऊ आफ्नो अवसरवादिता छोड्दैन र नेताहरूसँग मिलेर थप शक्तिशाली बन्छ।

यसको विपरीत, रवि एक इमान्दार, मिहिनेती र कर्तव्यनिष्ठ पात्र हो। उसले कसैको चाकरी गर्दैन र आफ्नो काममा समर्पित हुन्छ। यही कारणले सम्पादक शिवरामले उसलाई खासै मन पराउँदैनन्। रवि साहित्य सिर्जनामा लागिरहन्छ र उसका सातवटा कविता जर्मन भाषामा अनुवाद भएपछि लक्ष्मीभित्र ईर्ष्याको आगो बल्छ। रविले सधैँ आफ्नो आदर्शलाई कायम राख्छ। राजनीतिक आन्दोलन चर्कँदै गएपछि ऊ घाइते हुन्छ।

उपन्यासको अन्त्य र पाठकको भूमिका

कथाको अन्त्यमा रविलाई पछाडिबाट छुरा हानिएको घटनापछि उपन्यासले पाठकलाई चार विकल्प दिन्छ। यी विकल्पहरूले कथालाई विभिन्न मोडमा पुर्याउँछन् र पाठकलाई आफैँले एउटा अन्त्य रोज्न प्रेरित गर्छन्।

पहिलो अन्त्य: रविलाई अस्पतालमा भेट्न अमिता आउँछिन् र दुवै जना खुशीसाथ बस्न थाल्छन्। यस अन्त्यले प्रेम र खुशीको आशावादी सन्देश दिन्छ।

दोस्रो अन्त्य: अस्पतालमा रविको मृत्यु हुन्छ, जसलाई देखेर लक्ष्मी पनि आधा मरेतुल्य हुन्छ। त्यसपछि रवि फेरि जीवित भई 'गलत वातावरणमा सही मान्छे गलत साबित हुन्छ' भन्ने वाक्य बोलेर फेरि मर्छ। यो अन्त्यले सामाजिक विकृतिको कटु यथार्थलाई उजागर गर्छ।

तेस्रो अन्त्य: अस्पतालमा रविको शव र घरमा हृदयाघातबाट मरेका लक्ष्मीको शवलाई सँगै आर्यघाट लगिन्छ। दुवै फेरि जीवित भई रविले लक्ष्मीलाई 'हाम्रो खेल कस्तो भयो?' भनी सोधेपछि दुवै फेरि मर्छन्। यो अन्त्यले जीवन एक खेल हो र दुवै पात्रको नियति अन्ततः मृत्यु नै हो भन्ने दार्शनिक भाव प्रस्तुत गर्छ।

चौथो अन्त्य (उपसंहार): रविको ढाडमा रोपिएको छुरा ठूला-ठूला विशेषज्ञहरूले पनि निकाल्न सक्दैनन्। त्यसैले ऊ त्यही छुरासहित स्वतन्त्र भई हिँडिरहेको हुन्छ। यो अन्त्यले समाजमा व्याप्त अन्याय, शोषण र विकृतिको घाउ कहिल्यै निको नहुने यथार्थलाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्छ।
यसरी, उपसंहार अर्थात् चौथो अन्त्य ले पाठकलाई कथाको अन्त्यको साक्षी मात्र होइन, निर्णायक पनि बनाउँछ। यो उपन्यासले समाजको कटु यथार्थलाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्दै पाठकलाई गम्भीर भएर सोच्न बाध्य पार्छ।

पात्र-विधान र चरित्र-चित्रण

उपसंहार अर्थात् चौथो अन्त्य उपन्यासमा वर्गीय चरित्रका पात्रहरूको सशक्त उपयोग गरिएको छ। यहाँ पात्रहरूलाई व्यष्टि र समष्टिको द्वन्द्वमा उभ्याइएको छ। व्यष्टिपरक दृष्टिकोणबाट हेर्दा, रवि इमान्दारिता र कर्तव्यपरायणताको प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् भने समष्टिपरक दृष्टिकोणबाट लक्ष्मीप्रसाद, शिवराम र प्रसाद राजा जस्ता पात्रहरूले दुराचार, अवसरवाद र छल-

कपटको प्रतिनिधित्व गरेका छन्। यस उपन्यासका प्रमुख पात्र लक्ष्मी र रवि हुन् भने शिवराम र प्रसाद राजा सहायक पात्रका रूपमा छन्। यसबाहेक रोजिना, अमिता, सविता, पद्मनाभलगायतका पात्रहरूले गौण भूमिका निर्वाह गरेका छन्।

लक्ष्मी: अवसरवादी नायक

लक्ष्मी यस उपन्यासका मुख्य पात्र तथा 'म' पात्र हुन्, जसले सम्पूर्ण कथाको वर्णन गर्छन्। उनी गाउँमा जन्मिएर मावलीमा हुर्किएका एक स्वार्थी र अवसरवादी व्यक्ति हुन्। काठमाडौँ आएपछि उनी चाकडी, चाप्लुसी र छलकपट गरेर अथाह पैसा कमाउँछन्, जग्गा-जमिन जोड्छन् र घर पनि बनाउँछन्। उनी नक्कली साहित्यकार हुन्, जसले आफ्ना बालसखा रविका रचनाहरू चोरेर वाहवाही कमाउँछन् र पुरस्कृत हुन्छन्।

उनी नैतिकहीन पत्रकार हुन्, जसले दीप्तिमान पत्रिकामा काम गर्दा पैसा पाए राम्रो लेखिदिन्छन् र पैसा नपाए मानिसको बेइज्जत गर्न पछि पर्दैनन्। उनी स्वेच्छाचारी र कामुक छन्। उनले पाँच सन्तानकी आमा रुक्मिणीदेखि गीता, शिला, सविता, रानी रोजिना र अमितालाई समेत यौन शोषण गरेका छन्। उनी जीवनलाई क्षणिक आनन्द र भोग-विलासमा बिताउनुपर्छ भन्ने सोच राख्छन्। अरूको पीडा देखेर खुसी हुने उनको प्रवृत्ति छ।

उनी चाकडी गर्नमा माहिर छन्, जसले राजाको थुकेको थुक चाटेर पुरस्कारसमेत प्राप्त गरेका थिए। पञ्चायत कालमा कट्टर समर्थक बनेका उनी बहुदलीय व्यवस्था आउनेबित्तिकै पद्मनाभको शरणमा गई कट्टर प्रजातन्त्रवादी बन्न पुग्छन्। उनी रवि जस्ता इमान्दार र सिर्जनशील व्यक्तिप्रति ईर्ष्या गर्छन्। लक्ष्मीको चरित्र अवसरवाद, अनैतिकता, कामुकता र द्वेषको प्रतिमूर्ति हो।

रवि: इमान्दार सहनायक

रवि यस उपन्यासका अर्को प्रमुख पात्र हुन्। उनी लक्ष्मीका बालसखा भए पनि विपरीत स्वभावका छन्। उनी इमान्दार, नैतिकवान र सिर्जनशील छन्। उनी कविता लेख्छन् तर कहिल्यै पुरस्कारको आशा राख्दैनन्। उनी सत्यवादी र देशप्रेमी छन्, जसले पञ्चायत व्यवस्थाको अव्यवस्थामाथि चिन्ता व्यक्त गर्छन्। उनले होटलको पैसा र घरभाडा नतिर्ने लक्ष्मीको प्रवृत्तिप्रति सधैँ असहमति जनाउँछन्।

उनको स्वाभिमानी स्वभावका कारण दिप्तिमान पत्रिकाका सम्पादक शिवरामले उनलाई मन पराउँदैनन्। उनी प्रसाद राजाकहाँ जागिरे हुँदा पनि आफ्नो सिद्धान्तमा अडिग रहन्छन्। गलत

कामको समर्थन नगरेकै कारण उनले जागिर गुमाउनुपर्छ। देशमा प्रजातन्त्र ल्याउनको लागि भएको आन्दोलनमा उनी सक्रिय सहभागी भई घाइते हुन्छन्। उनी सहयोगी छन्, जसले लक्ष्मी र रोजिनालाई लुक्ने ठाउँको व्यवस्था मिलाइदिन्छन्। रवि इमान्दार, देशभक्त, कर्तव्यनिष्ठ, प्रतिभाशाली र प्रजातन्त्रवादी पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएका छन्।

प्रसाद राजा: अदृश्य शक्ति केन्द्र

प्रसाद राजा (चन्द्रप्रसाद) यस उपन्यासका सहायक पात्र हुन्, जसले पञ्चायतकालीन शासकहरूको भरौटेको भूमिका निर्वाह गरेका छन्। उनले आफ्नो घरलाई शक्तिको केन्द्र बनाएका छन्, जहाँ मन्त्रीहरू समेत चाकडी गर्न आउँछन्। उनी गुण्डागर्दी र निरंकुश शासन चलाउँछन्। प्रजातन्त्र आएपछि उनी अवसरवादी बन्दै रातारात प्रजातन्त्रवादी बनेर चुनाव जित्छन् र मन्त्रीसमेत बन्छन्। उनी आफ्नो पत्नी रोजिनाको गर्भमा लक्ष्मीको सन्तान हुर्किरहेको कुरा थाहा नपाएर खुशी हुन्छन्। यसरी उनी अदृश्य शक्तिको प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत भएका छन्।

शिवराम: पित पत्रकारिताको नमुना

शिवराम दिप्तिमान पत्रिकाका सम्पादक र सहायक पात्र हुन्। उनी पत्रकारितालाई ठगी खाने भाँडो बनाउने व्यक्ति हुन्। उनले कर्मचारीलाई तलब दिन आनाकानी गर्छन् र मन्त्रीहरूसँग आफ्नो सम्बन्धको धाक लगाउँछन्। उनी कुटिल, दुष्ट र षड्यन्त्रकारी छन्, जसले पैसा पाए प्रशंसा र नपाए बेइज्जती लेखेर पत्रिकामा छापिदिन्छन्। उनी पित पत्रकारिताको ज्वलन्त उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत भएका छन्।

परिवेश: पञ्चायतदेखि प्रजातन्त्रसम्म

यस उपन्यासको परिवेश पञ्चायतकालको विकृतिदेखि प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना र निर्वाचनसम्म फैलिएको छ। कालगत परिवेशमा लक्ष्मीको बाल्यकालदेखि २०४७ सालको जनआन्दोलन र त्यसपछिको निर्वाचनसम्मका घटनाक्रम समेटिएका छन्। स्थानगत परिवेशका दृष्टिले काठमाडौँ उपत्यका नै यसको मुख्य केन्द्रबिन्दु हो। कोटेश्वर, प्रसाद राजाको दरबार, दीप्तिमान पत्रिकाको कार्यालय, भक्तपुरको निर्धन बस्ती आदि यसका प्रमुख स्थानहरू हुन्। तत्कालीन समाजमा व्याप्त अन्याय, अत्याचार, चाकडी, चाप्लुसी र पत्रकारिताको विकृत अवस्थालाई उपन्यासले सूक्ष्म रूपमा चित्रण गरेको छ। प्रजातन्त्र आएपछि पनि अवसरवादी पात्रहरू आफ्नो चरित्र बदल्न तयार नभएको यथार्थ परिवेशलाई उपन्यासमा देखाइएको छ।

सारवस्तु र वैचारिक पक्ष

यस उपन्यासको मुख्य सारवस्तु दुई विपरीत ध्रुवका पात्र, रवि र लक्ष्मी बीचको वैचारिक द्वन्द्व हो। लक्ष्मी जीवनलाई भोग-विलास र देखावटी इज्जतमा सीमित राख्न चाहन्छन् भने रवि नैतिकता, इमान्दारिता र देशप्रेममा आधारित सार्थक जीवनको पक्षमा छन्। यस उपन्यासका केही मुख्य वैचारिक पक्षहरू निम्नानुसार छन्:

• गलत वातावरणमा सही मान्छे पनि गलत साबित हुन्छ: पञ्चायतकालीन विकृत वातावरणमा रवि जस्ता इमान्दार व्यक्तिले समेत दुःख भोग्नुपर्छ भन्ने यथार्थ यस उपन्यासले देखाउँछ।

• इतिहास बनाउने प्रयत्न: मानिस मरणशील भए पनि सार्थक काम गरेर इतिहास बनाउनुपर्छ भन्ने विचार रविले प्रस्तुत गरेका छन्।

• परिस्थिति र मान्छेबीचको सम्बन्ध: परिस्थिति मान्छेलाई बदल्न सक्छ र मान्छेले परिस्थितिलाई पनि बदल्न सक्छ भन्ने दोहोरो प्रक्रियाको चित्रण गरिएको छ। मानवीय चेतनाले परिस्थितिलाई बदल्न सक्ने र त्यसैबाट प्रजातन्त्रको स्थापना भएको देखाइएको छ।

• अवसरवादी चरित्रको हार: भौतिक रूपमा लक्ष्मी सफल भए पनि आध्यात्मिक र वैचारिक रूपमा उनको सधैँ हार हुन्छ। उनले आफ्नो स्वार्थपूर्तिका लागि रविलाई छुरा हान्ने जस्तो जघन्य काम गराएको हुन सक्ने कुराले उनको वैचारिक पराजयलाई प्रमाणित गर्छ।

दृष्टिकोण

'उपसंहार अर्थात् चौथो अन्त्य' उपन्यासमा प्रथम पुरुष (First Person) दृष्टिकोणको प्रयोग गरिएको छ। यहाँ लक्ष्मी 'म' पात्रका रूपमा कथाको आदिदेखि अन्त्यसम्मका सम्पूर्ण घटनाक्रमको वर्णन गर्छन्। कहिलेकाहीँ रवि वा प्रसाद राजाबारे बताउँदा भने तृतीय पुरुष (Third Person) शैली पनि प्रयोग भएको छ। यसले पाठकलाई कथाको केन्द्रमा रहेका पात्रको मानसिकता र विचारलाई नजिकबाट बुझ्न मद्दत गर्छ। पञ्चायतकालीन विकृति र विसंगतिको चित्रण गर्नका लागि यो आत्मपरक शैली अत्यन्तै प्रभावकारी सिद्ध भएको छ।

भाषाशैली

यस उपन्यासको भाषाशैली अनौपचारिक र गफ गराइको शैलीमा आधारित छ। लेखकले औपचारिक लेखनभन्दा फरक, घरपरिवार वा साथीभाइसँग कुरा गर्दा प्रयोग गरिने भाषालाई प्राथमिकता दिएका छन्। लक्ष्मीले गरेका स्वेच्छाचारी कार्यहरूलाई कुनै लुकाछिप नगरी नाङ्गो रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

यस उपन्यासमा अश्लील र विसंगत भाषाको प्रयोग पनि प्रचुर मात्रामा गरिएको छ। यौन पक्षलाई शिष्ट बनाउने प्रयास गरिएको छैन। उदाहरणका लागि, "त्यस्ता मुजी हाकिमलाई नै त्यो काम हेर्न भन न," जस्ता वाक्यहरूले तत्कालीन समाजमा व्याप्त विकृतिलाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गर्न लेखकले भाषालाई नै विसंगत बनाएका छन्।

यसको अर्को विशेषता मिश्रित भाषाशैली हो, जहाँ नेपालीका साथै प्रशस्त मात्रामा अङ्ग्रेजी शब्द तथा वाक्यहरूको प्रयोग गरिएको छ। यसले भावाभिव्यक्तिलाई यथार्थ र सहज बनाएको छ। जस्तै: "you are really a talented boy, don't worry you will definitely go beyond this।" यसका साथै आलंकारिक र ठट्यौली भाषाको प्रयोगले पाठकलाई आकर्षित गर्छ। ठाउँ-ठाउँमा बौद्धिक र तर्कपूर्ण भाषाको प्रयोगले उपन्यासको अर्थलाई गम्भीर बनाएको छ, जसले सामान्य पाठकलाई बुझ्न केही असहज हुन सक्छ।

प्रतीक र बिम्ब

'उपसंहार अर्थात् चौथो अन्त्य' प्रतीकात्मक र बिम्बात्मक प्रयोगका दृष्टिले निकै सशक्त छ। उपन्यासकारले बौद्धिक भाषाका साथै बिम्बात्मक भाषाको प्रयोग गरेका छन्। उदाहरणका लागि, "उसले (रविले) लेखेको देख्दा मेरो मनमा उब्जिने गरेको ईर्ष्या बिस्तारै उम्रिन थाल्यो... त्यो क्रोध पनि झरी भएर झर्न थाल्यो" भन्ने वाक्यले लक्ष्मीको मनमा उब्जेको ईर्ष्यालाई बिम्बात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेको छ।

यसैगरी, सामाजिक र यौन प्रतीकहरूको पनि प्रशस्त प्रयोग भएको छ।

- "भाँडोलाई जुठो बनाउन त सकिन्छ, तर जुठोलाई भाँडो बनाएर राख्न सकिन्न" जस्ता वाक्यले कुनै वस्तुको सदुपयोग वा दुरुपयोगको प्रतीकात्मक अर्थ बोकेको छ।
- "त्यो दरिद्रताको जङ्गलमा रानी साहेब प्रकट हुँदा सारालाई लाग्दथ्यो जस्तो मुढोबाट भ्वायलिनको ध्वनि निस्किरहेको होस्" जस्ता वाक्यले अभावग्रस्त वातावरणमा पनि सुन्दरताको आगमनलाई प्रतीकात्मक रूपमा दर्शाउँछ।

गति र लय

कवितामा जस्तै उपन्यासमा पनि गति र लय महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यस उपन्यासको गति लक्ष्मीको बाल्यकालदेखि काठमाडौँ आगमन, अनुभव र रविसँगको आन्तरिक द्वन्द्व हुँदै रविको अन्तिम अवस्थासम्म क्रमशः विकास भएको छ। ठाउँ-ठाउँमा कथालाई अझ गतिशील बनाउन फ्ल्यासब्याक (पूर्व स्मृति) को प्रयोग गरिएको छ। यद्यपि, कतै-कतै कथाको गति केही

खजमजिएको पनि देखिन्छ।

उपन्यासको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष लयात्मकता हो। जब-जब रवि कुनै साहित्यिक सिर्जना गर्छन्, लक्ष्मीलाई असह्य हुन्छ। रविको प्रतिभा देखेर भित्रभित्रै मुरमुरिएका लक्ष्मीले उसलाई भौतिक रूपमा आक्रमण गर्ने योजना बनाउँछन्। यो आन्तरिक द्वन्द्व र मानसिक छटपटीले उपन्यासमा एक प्रकारको लय सिर्जना गरेको छ। व्यङ्ग्य, स्वैरकल्पना (Fantasy) र सूक्तिमय भाषाको प्रयोगले यस लयात्मकतालाई थप बल प्रदान गरेको छ।

शीर्षकको सार्थकता

उपन्यासको शीर्षक 'उपसंहार अर्थात् चौथो अन्त्य' निकै सार्थक छ। 'उपसंहार' शब्दले अवसान, निष्कर्ष वा निचोडलाई जनाउँछ, जुन यहाँ रविको दुःखद र पीडादायी अवस्थालाई संकेत गर्छ। जीवनभर उच्च आदर्शमा बाँचेका रविको अन्त्यमा छुरा रोपिएको घाउ लिएर बाँच्नुपर्ने नियतिले 'उपसंहार' शब्दलाई सार्थकता दिएको छ।

'अर्थात्' शब्दले विकल्प दिएको छ, जसले पाठकलाई चारवटा अन्त्यमध्ये कुनै एकलाई रोज्ने अवसर दिन्छ।

- पहिलो अन्त्य: रवि र अमिताको सुखद मिलन।
- दोस्रो अन्त्य: रविको मृत्युपछि पुन: जीवित भएर उपदेश दिएर फेरि मर्ने घटना।
- तेस्रो अन्त्य: रवि र लक्ष्मी दुवैको मृत्यु।
- चौथो अन्त्य: रविको ढाडमा रोपिएको छुरा कहिल्यै निको नहुने घाउ बनेर रहनु।

यहाँ चारवटा विकल्प भए पनि लेखकले 'चौथो अन्त्य' मा जोड दिएका छन्। यसले समाजमा व्याप्त अन्याय र विकृतिको घाउ कहिल्यै निको नहुने र इमान्दार मानिसहरूले सधैँ पीडामा बाँच्नुपर्ने यथार्थलाई व्यङ्ग्यात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरेको छ। यसरी, यो शीर्षक व्यङ्ग्यात्मक, उपयुक्त र पूर्ण रूपमा सार्थक देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

गौतम, ध्रुवचन्द्र. उपसंहार अर्थात् चौथो अन्त्य. साझा प्रकाशन, २०४८.

नेपाली साहित्यको इतिहास र प्रयोगात्मक उपन्याससम्बन्धी अध्ययन सामग्री।

निष्कर्ष

उपसंहार अर्थात् चौथो अन्त्य नेपाली साहित्यमा एक नवीन प्रयोग हो। यसले पाठकलाई कथाको अन्त्य रोज्ने अवसर दिँदै सामाजिक विकृति, अन्याय र वैचारिक द्वन्द्वलाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्छ। लक्ष्मी र रविको कथामार्फत उपन्यासले मानवीय मूल्य, नैतिकता र समाजको यथार्थलाई गहिराइमा विश्लेषण गर्छ। यो कृति पाठकलाई मनोरञ्जनसँगै गम्भीर चिन्तनको लागि प्रेरित गर्ने सशक्त रचना हो।